

УДК 340.61:316.356.2.009(470+571)»17»

І. М. Петренко

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ У XVIII СТОЛІТТІ

У статті на основі осмислення джерел розглянуто вплив церковного, звичаєвого і світського права на повсякденні шлюбно-сімейні відносини українського населення XVIII століття, виявлено їх специфіку. Досліджено вплив Російської Православної Церкви на родинні відносини мирян XVIII століття, вказано на зумовленість шлюбно-сімейних відносин інтересами Російської імперії. Показано процес утручання світської влади в шлюбно-сімейні відносини, який виявився в тому, що з початку XVIII століття основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду та укази імператорів, котрі коригували канонічне право. Початок цьому процесу поклав цар Петро I, який заборонив сплату неустойок за відмову від укладання шлюбу, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік тощо. Світською владою було видано низку указів, що регламентували шлюбно-сімейну сферу. Було значно обмежено повноваження церковного суду в шлюбно-сімейній сфері, адже у його компетенції залишилися шлюборозлучні справи й незаконні шлюби.

Ключові слова: шлюб, сім'я, подружні відносини, реформи, розлучення, вінчання, внутрішньосімейні відносини, церковний суд.

Стрімкий розвиток досліджень з історії шлюбу, сім'ї та пов'язаних з ними інших сфер приватного життя, який пережила західна історична наука за останні півстоліття, лише незначною мірою торкнувся історіографії України. Через різні об'єктивні та суб'єктивні причини шлюбно-сімейні відносини довго залишалися поза фаховими інтересами дослідників. Проте вивчення специфіки шлюбно-сімейних відносин дає можливість зрозуміти не лише суспільні, культурні, моральні цінності минулого, але й деякі закономірності сьогодення. З огляду на це, актуальності набувають розвідки з історії шлюбно-сімейних відносин, їхня трансформація протягом історичного розвитку суспільства.

В історіографічній науці проблема впливу російських реформ на шлюбно-сімейні відносини в середовищі українців XVIII століття вивчена недостатньо. Ця проблема розглядалася фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Однак стаття була б не можливою без наявності певної кількості праць, які певною мірою стосуються цього питання. Слід виокремити праці дослідників світського

та церковного права В. Владимирського-Буданова, М. Суворова, І. Бердникова, О. Павлова [1]. Ці роботи становлять значний інтерес, оскільки містять цінний джерельний матеріал, на основі якого можемо проаналізувати етапи регламентації церковною й світською владою шлюбно-сімейних відносин у державі.

Серед сучасних дослідників історії сім'ї варто назвати праці російських і українських учених М. Цатурової, Б. Миронова, В. Лещенко, В. Маслійчука, М. Сулими [2] та інших. Вони розглядали шлюбно-сімейні відносини в контексті осмислення церковної й державної політики тощо.

Метою цієї статті є проаналізувати вплив реформ монархів Російської імперії XVIII століття на етику шлюбно-сімейних відносин у середовищі українського православного населення, а також з'ясувати механізми регулювання і впливу на них світської держави, церкви та звичаєвого права.

Реформи Петра I започаткували новий період в історії шлюбно-сімейних відносин, який умовно можна назвати державно-церковним (прерогативу регулювання їх перебрала на себе держава), на відміну від попереднього – церковно-державного (X-XVII століття), коли шлюбно-сімейні відносини були монополією Церкви. Пов'язувалося це передусім зі зміною статусу Церкви – перетворенням її на один із департаментів державної влади.

Держава через секуляризаційну політику втручалася у сферу шлюбно-сімейних відносин, пробує їх модифікувати відповідно до своїх потреб, послуговуючись при цьому гуманістичною просвітницькою моралізаторською риторикою: держава знає все те, чого не дано знати підданому. Красномовним свідченням цього є слова Петра I: «Весьма имеют наставлены быть те, которые сами не знают» [3, с. 151]. Держава намагалася регламентувати повсякденне життя і мораль підданих. З огляду на становлення Російської держави як самодержавної, керованої імперії такі процеси були закономірними. Однак вони вступали в суперечність із повсякденними консервативними місцевими практиками соціуму багатокласової та неоднорідної держави.

За правління Петра I було започатковано вдосконалення сімейного права в Російській державі й позбавлення його релігійного впливу. Реформаторські цілі царя і його сподвижників сприяли формуванню утилітарного погляду на релігію та Церкву. Петро I прагнув перетворити їх настільки, наскільки вони мали слугувати умовою внутрішнього спокою і матеріального добробуту держави.

Реформатор спробував перебудувати інститут шлюбу на розумних началах. В указах Петра I відчувається ознайомлення з європейським стилем життя та особиста зацікавленість, адже перший шлюб царя, укладений «по-старині», виявився невдалим. Однак, за словами російського культуролога і семіотика Ю. Лотмана, «традиційні руські звичаї вступали в конфлікт з уявленнями про європеїзм. Насправді, цей «європеїзм» був досить далеким від європейської реальності» [4, с. 34].

Урядом Петра I була проведена реформа системи церковного суду, пов'язана зі зміною церковного управління. Результатом цієї реформи стало утворення Святейшого Синоду, або Духовної колегії, 14 лютого 1721 року відповідно до указу від 25 січня того ж року. Законодавчим актом, який регламентував організацію нового церковного управління, був «Регламент, або Устав Духовної колегії». Церковне управління, підконтрольне світській владі, стало частиною загальнодержавного управління.

Компетенція Синоду була широкою. Він мав був наглядати за чистотою віри, тлумачити її догмати, поширювати християнство, піклуватися про духовне просвітництво народу, здійснювати нагляд за церковним управлінням. У сфері церковного судочинства його завдання полягало у розгляді злочинів проти віри, веденні шлюбборозлучних процесів тощо. Він являв собою найвищу судову інстанцію для духовних справ. Синод судив представників духовної влади. Він був апеляційною інстанцією для скарг на неправосуддя єпископів.

Найнижчою судовою інстанцією церковних судів були духовні правління. Апеляція на їх рішення подавалася єпархіальним архієреям. До їх компетенції належав розгляд справ мирян і духовенства.

Після ліквідації патріаршества судові повноваження РПЦ було звужено. У віданні церковного суду залишилися справи віри і частково шлюбні – про незаконні шлюби та розлучення. У Духовному регламенті й у резолюціях Петра I на докладні пункти Синоду від 12 квітня 1722 року шлюбно-сімейні справи – шлюби, укладені в заборонених ступенях споріднення або свояцтва, укладання шлюбу з примусу батьків або поміщиків, двоєженство і двоємужжя, перелюб та інші були передані з відомства духовного суду в світське. У випадку, коли виникали сумніви стосовно прийняття певного рішення, дозволялося звертатися в Синод. Однак на практиці такі справи традиційно судилися по-старому, тобто перебували у віданні духовного суду.

Необхідно зазначити, що проблеми розмежування повноважень між духовною та світською владою виникали впродовж усього XVIII століття, у тому числі й на рівні Синоду, проте так і не були остаточно розв'язані [5, с. 372].

З 20-их років XVIII століття, після реформування вищого церковного управління на основі Духовного регламенту, в українських єпархіях розпочалася перебудова єпархіального управління на колегіальній основі в межах великоросійського загальноімперського зразка. Порядок розгляду в консисторському суді був звичайним. Справа розпочиналася з письмової скарги. Явка сторін у суд була обов'язковою, в тому числі й для високопоставлених осіб. Заочне рішення допускалося лише тоді, коли підсудний після триразового виклику не з'являвся в суд. Сторони могли виставляти свідків. Основною формою процесів був спір, який полягав у так званих контроверсіях сторін. Розгляд справи провадився закритим порядком. У важливих справах призначалося слідство, яке здійснював на місці протопіп або інші довірені особи з білого і чорного духовенства. Сторонам видавалися копії рішення, підписані членами суду й завірені печатками.

Виносити рішення щодо судових справ було найскладніше консисторії, бо вона не мала твердо встановлених правил або уставів, у своїй діяльності керуючись прикладами минулого, звичаями і давніми нормами. У Духовному регламенті Петра I не йшлося про єпархіальні суди, а вони належали до компетенції єпархіального архієрея. Тому консисторії послуговувалися тими ж нормами й законами, які були видані ще до їх утворення. Зокрема, це були Правила Соборів та Святих Отців (зібрані в Кормчій книзі), постанови руських соборів і митрополитів. З часу Петра I, котрий прагнув змінити звичаї й давні настанови, стали видаватися нові закони, які розсилалися з Синоду по всіх єпархіях. Консисторія зобов'язувалась узгоджувати свою діяльність і рішення з

цими новими постановами, в жодному разі не порушувати їх. В іншому випадку її чекало покарання.

Однак за відсутності систематичного синодального зводу та інших урядових розпоряджень, прямих розпоряджень про відміну старих порядків і правових норм становище консисторії було складним. Виникла суперечність між старими правовими нормами й новими, що повільно та не систематично запроваджувалися імперським урядом. У зв'язку з цим, у постановях консисторії виникав хаос: «продовжували існувати порядки в душі старого малоросійського кодексу, але вони мало узгоджувалися з новими запитами часу, а особливо з урядовими видами і розпорядженнями; а урядові розпорядження залишалися без застосувань до справ, позаяк не завжди були відомі консистористам» [6, с. 165]. З огляду на це, Синод постановив, щоб Київська консисторія у своїй роботі суворо керувалася державними законами, а обер-прокурор запропонував дієвий засіб для впровадження цієї постанови: замінити писарів секретарями, добре обізнаними з урядовими розпорядженнями. Цим було нанесено удар по старому українському кодексу. Втім не було видано єдиного державного судового кодексу, що не давало міцного підґрунтя для створення чіткого і злагодженого у своїй діяльності судочинства. Тож консисторія продовжувала керуватися старими звичаями і надалі, коли при прийнятті рішення, не знаходячи вказівок у нових урядових розпорядженнях, вона брала за основу приклади з минулих правових узаконень.

Легко і без сумнівів вирішувалася та справа, у котрій було зрозуміло до якої групи порушень вона належить, де можна чітко віднайти правила, постанови Церкви, якому покаранню піддати винного. Сюди входили справи про шлюби в близьких ступенях спорідненості, порушення умов укладання шлюбу тощо. Тоді в судовому рішенні вписували правило, на основі котрого приймали рішення, і на цій основі присуджували покарання.

На місцевому рівні вирішення шлюбно-сімейних справ було віднесено до компетенції духовних правлінь – місцевих колегіальних судово-адміністративних органів, підвідомчих єпархіальному архієрею і консисторії. Хоча розгляд шлюбно-сімейних справ належав винятково до компетенції єпархіальної влади, проте, зважаючи на нечіткість у розмежуванні повноважень, духовні правління часто виходили за межі своїх повноважень, претендуючи на винесення важливих рішень та розгляд серйозних справ.

Духовні правління були зобов'язані тричі на рік надсилати в консисторію «доношення» з відомостями про порушені справи і результати розслідування – винесення рішень або причини незавершення справ. Однак документально було зафіксовано періоди, коли жодне донесення не надійшло до консисторії. Це є свідченням того, що духовні правління жодної справи не розглядали.

Правління становили собою важливу ланку в системі духовних судів Російської держави, будучи проміжною ланкою між духовенством єпархії й консисторією.

Таким чином, виникла своєрідна церковна ієрархія: парафіяльне духовенство – благочинні – духовні правління – єпархіальні правління. Фактично функції духовних правлінь і благочинних – духовних осіб середньої ланки, довірених осіб єпископа, котрі безпосередньо контролювали діяльність парафіяльного духовенства, стали тотожними.

Окремо слід розглянути питання про призначення покарань, які застосовувалися в духовних судах. Порівнюючи покарання за відхилення від шлюбно-сімейних норм, які застосовувалися у світських і духовних судах, слід зазначити, що духовні суди вирізнялися гуманністю у ставленні до засуджених. Світське право, яке ґрунтувалося на звичаєво-правових нормах, карало порушників жорстоко і нещадно. Канчуками карали за такі відхилення від шлюбно-сімейних норм, як незаконне народження дитини, перелюб, двоєженство і двоємужжя тощо. Різками били дівчат або жінок, яких було впіймано на «гарячому» за перелюб. Вигнання призначалося блудницям, тим, хто жив невінчаним шлюбом, і кровозмісникам, які мали близькі стосунки, не відаючи про те, що мають споріднення.

Таким чином, під впливом модернізаційних реформ РПЦ усе більше перетворювалася на складову загальнодержавного адміністративного апарату. Це не могло не позначитися на функціонуванні її духовних судів. Церковний суд мав двоякий характер: з одного боку, він являв собою суто духовну установу, яка головною своєю метою вважала виправлення винного та спасіння його душі, а з другого – виступав на рівні з судом світським, але лише в межах чітко окресленої державою юрисдикції. З 20-их років XVIII століття у компетенції церковного суду перебували лише справи про незаконні шлюби і розлучення подружжя, зокрема, укладених у заборонених ступенях споріднення або свояцтва, із примусу батьків або поміщиків, а також про двоєженство й двоємужжя, перелюб та ін. Структуру церковних судів можна визначити як двоступеневу, де вище місце посідала духовна консисторія, на другій сходинці знаходилися духовні правління в протопопіях і намісництвах. Дисциплінувати парафіяльних священиків та змусити виконувати вказівки Синоду й консисторій було досить важко, оскільки тяжіння до усталених традицій простежувалося до кінця XVIII століття.

Суспільство XVIII століття перебувало під потужним впливом церковних ідей, але не було безумовного і всеохоплюючого підкорення церковним правилам, адже церковний суд мав сильного ворога зі сторони держави. Тож можемо говорити про взаємовпливи і взаємопроникнення світських і церковних судів, адже збірники світського законодавства багато в чому базувалися на церковному праві. Зрештою, будь-який правовий кодекс являє, так би мовити, ідеальне зображення тих мір покарання, які слід би було застосовувати в житті. Не можна не враховувати і людського фактора при винесенні суддею того чи іншого вироку засудженому, адже чимало залежало від його особистості.

Перш ніж укласти шлюб, потрібно було виконати низку умов, які робили шлюб легальним. Першим нововведенням Петра I у цьому напрямку було узаконення вільного вибору нареченого і нареченої (3 квітня 1702 року видано указ про скасування «рядних записів» – договору батьків наречених про те, що їхні діти одружаться у визначений термін, де вказувався розмір приданого нареченої, іноді обумовлювався розмір неустойки на випадок недотримання договору [7]). Згідно з указом Петра, наречений міг не одружуватися, коли його обраниця була «безобразна, скорбна и нездрава» [3, с. 710]. Для знайомства майбутнього подружжя встановлювався термін у шість тижнів від заручин до вінчання.

Отже, влада батьків щодо влаштування долі дітей суттєво обмежувалася, культивувався погляд на сімейний союз як акт волевиявлення наречених. У цьому,

ймовірно, виявився європейський протестантський вплив Європи, котрий виявлявся у трактуванні шлюбу не як таїнства, а як угоди. Цим указом Петро I, з одного боку, скасував у шлюбі елемент договору, надаючи перевагу елементові духовному у вигляді таїнства. З другого боку, указ грубо втручався в один із найважливіших обрядів Православної Церкви – вінчання. З точки зору Церкви після заручення обов'язково мало відбуватися вінчання, хоча і здійснювалися ці два обряди з деяким проміжком у часі. Це був перший указ світської влади щодо шлюбно-сімейних відносин, який обмежував юрисдикцію Церкви. «Рядні записи» перетворилися на звичайні договори про придане. Це було зроблено з цілком практичного погляду. З часом таке визначення і розуміння шлюбу стало вносити зміни у народні погляди на його сутність.

Однак такі реформи царя привели до того, що релігійне розуміння шлюбу перетворилося на принцип законодавства. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII століття характеризувалося такими специфічними рисами, як значна роль держави в їх регулюванні; суспільний (громадський) характер подружнього життя, фактична відсутність приватного життя, яке характеризувалося публічністю.

Імператриця Єлизавета Петрівна у 1744 році відновила церковне заручення. А 1775 року Синод зобов'язав духовенство здійснювати обряд заручення одночасно з вінчанням. Так заручення як самостійний обряд при укладанні шлюбу втратило будь-яку юридичну чинність і перестало існувати. Проте в народі ще довго зберігався суто побутовий світський обряд заручин, або сватання.

Надалі царським самодержавством було видано низку указів, які регламентували шлюбно-сімейну сферу життя. Так, значно скоротилася кількість дозволених Церквою перешкод для укладання шлюбу, особливо визначених Кормчою книгою. Світським законодавством у XVIII столітті було скасовано заборону укладати шлюб між людьми, котрі мали певний віддалений ступінь спорідненості, встановлено нові норми розлучень подружжя, скоротилося число приводів для розірвання шлюбу, вказаних у Кормчій книзі. За словами відомого фахівця церковного права професора Московського університету О. С. Павлова, «<...> весь інститут чинного у нас православного шлюбного права є утворенням церкви, як і держави» [8, с. 605].

Отже, у XVIII столітті основним джерелом шлюбного права була не лише Кормча книга, а й постанови Синоду й укази імператорів, котрі втручалися і коригували канонічне право з огляду на державні інтереси.

Норми церковного шлюбно-сімейного права були наскільки заплутаними і в багатьох аспектах неузгодженими, що духовенство важко в них орієнтувалося. Навіть імператриця Катерина II у випадках, коли справи потрапляли на її розгляд, не могла розібратися в шлюбно-сімейному праві, тому й зверталася до Синоду з вимогою чітко визначити перешкоди для укладання шлюбів, зокрема через споріднення тощо. Проте за її правління цього не було зроблено.

Духовна влада неодноразово підтверджувала указами вимогу стежити за дотриманням священнослужителями шлюбно-сімейних приписів (зокрема, шлюбного віку, заборонених ступенів споріднення, тривалої відсутності одного з подружжя тощо). Священнослужителів, які порушували шлюбно-сімейні приписи, карали штрафами і позбавленням сану.

Крім канонічних умов для укладання шлюбу діяли й такі, що були впроваджені світським законодавством. Передусім це розумове здоров'я

нареченого й нареченої. У Кормчій книзі немає заборони вінчатися, якщо наречений та наречена душевнохворі. Ця норма права виникла після видання Номоканону і тому застосовувалася в грецькій церкві. Візантійські джерела не залишили вказівок про цю умову одруження. Правда, у них нерідко згадувалося про душевні хвороби, які впливали на укладання законного шлюбу. Тут ідеться про душевну хворобу батьків як обставину, що скасовувала батьківську владу. Прямих законів щодо цього немає ні у Візантії, ні в Київській Русі, ні в Росії до часу Петра I, котрий указом від 6 квітня 1722 року заборонив одружуватися душевнохворим [9].

Кормча книга забороняла шлюб осіб різних релігій. Це правило відбилося в Уставі князя Ярослава Великої редакції. У XII-XIII століттях було заборонено тісне спілкування не тільки з іновірцями, але і з людьми, відлученими від Церкви, тобто тими, які скоїли злочин проти віри. У Московії до початку XVIII століття не дозволялися шлюби осіб різних сповідань, оскільки Церква керувалася Кормчою книгою [10, с. 13].

За Петра I відбулися важливі зміни в цьому питанні: православні християни отримали можливість укладати шлюби з християнами інших конфесій. Це нововведення було пов'язане з тим, що після Північної війни 1700-1721 років, імператор прагнув поселити полонених шведів у Сибіру і, залучивши до освоєння цих земель, надав їм російське громадянство. Петро I мотивував це державними інтересами: «<...> понеже в чужих краях в рудних делах гораздо искусных людей достать трудно, и мало таких сыскать можно, дабы кто, тамо оставя свои дома и промыслы, и в Россию пошли в службу» [11, с. 5].

Однак, згідно із законам того часу, іноземці не могли укладати шлюб із православними, не прийнявши православну віру. В зв'язку з цим, указ від 23 липня 1721 року дозволяв шведським бранцям одружуватися з росіянками без зміни віри, але брали «сказку», що вони не будуть примушувати своїх дружин змінювати віру, а дітей хреститимуть у православ'ї. Однак надалі шлюби з іновірцями продовжували залишатися проблемою: від них вимагали або прийняття православ'я, або одержання особливого дозволу Синоду.

Російський царизм, прагнучи інтегрувати Гетьманщину в загальноімперський самодержавний механізм, провадив політику заохочення і сприяння шлюбів між українцями і росіянами. У липні 1687 року, напередодні виборів нового гетьмана, князь В. В. Голіцин закликав українську старшину зміцнювати зв'язки між росіянами й українцями («в неразрывное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением»), щоб «народ малороссийский обще с великорусским народом был» [12, с. 139]. Про це й ішлося у Коломацьких статтях 1687 року, підписаних гетьманом І. Мазепою з представниками московського уряду: про зближення «народа малороссийского» з «народом великороссийским», у тому числі й «супружеством» [13].

31 січня 1734 року було видано таємний указ імператриці Анни Іоанівни до намісника Малоросії князя О. Шаховського [14, с. 1]. Суть цього документа полягала в заохоченні шлюбів між українцями і росіянами, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та асимілювалися з росіянами. Публікація цього імператорського указу є важливим джерелом для розуміння процесу регламентації урядом Російської імперії шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині.

У XVIII столітті Церква перетворилася на звичайний департамент, а духовенство – на чиновників. Навіть обер-прокурор Синоду І. Меліссіно вніс в Уложенну комісію 1767 року свої 13 пунктів від імені Церкви, які заперечували християнське вчення. Так, у 12-ому пункті йшлося про спрощення розлучень, про дозвіл їх із інших причин, окрім перелюбу. Однак пропозиції Меліссіно так у Комісії й не розглядалися.

Держава перебрала на себе функції нагляду і покарання за відхилення від норм шлюбно-сімейного життя за допомогою розгалуженого бюрократичного апарату, розширюючи при цьому компетенцію державних органів і дозволяючи їм контролювати різні сторони родинного життя. Влада збільшила контроль над особистістю, намагалася дисциплінувати соціум за допомогою перевиховання, при цьому відмовляючись від жорстоких тілесних покарань. Про таку позицію держави красномовно свідчать запроваджені у 80-их роках XVIII століття совісні суди.

Під впливом європейських ідей Просвітництва російська імперська влада намагалася гуманізувати населення: обмежити чи скасувати смертну кару, збільшити значення судових інстанцій, застосовувати медичну експертизу при розгляді тієї чи іншої справи тощо. Просвітницькі ідеї протягом XVIII століття домінували в Європі, вони проникли в Росію за Петра I і вкоренилися за Катерини II. Метою «добре керованої» держави, згідно з просвітницькими теоріями владарювання, мало бути її посередництво в поліпшенні добробуту громадян через підвищення продуктивного потенціалу суспільства [15, с. 146].

Поступово під впливом просвітницьких ідей зникала така форма покарань, як тортури. Вони поступилися універсальній формі кари – в'язниці. У Росії XVIII століття внаслідок поширення реєстрації населення (метричні книги, сповідні розписи, ревізії, переписи тощо), нагляду, дисциплінарних методів покарання, контролю, стеження, регламентації життя, саме суспільство поступово перетворювалося на в'язницю. Безумовно, відмова від тортур сприяла певній «гуманізації» суспільства.

За словами французького філософа і письменника М. Фуко: «<...> відійшло в минуле катоване, розчленоване, покалічене тіло із символічним тавром на плечі чи на обличчі, виставлене живцем або мертво, перетворене на видовисько. Тіло перестало бути головною мішенню карних утисків <...> на зміну катові, безпосередньому анатомові страждань, прийшла ціла армія всіляких фахівців: наглядачі, лікарі, священники, психіатри, психологи, вихователі» [16, с. 12].

Мандрівники, які відвідували Росію, сходилися в думках щодо існування різних видів жорстоких покарань, а також осуджували суворість кримінального права. Пізніше більшість із цих жаклих покарань було дещо пом'якшено, а за правління Єлизавети було скасовано смертну кару. Однак застосування тортур – «жакливого інструменту варварства і деспотизму, який при Єлизаветі набув необмеженого розмаху» [17, с. 118], за словами англійського вченого, історика і мандрівника Вільяма Кокса, котрий відвідав Росію, стало звичним явищем, що дає підстави сумніватися в її милосерді.

Багато злочинців помирало від наслідків побиття батогами, втомливої тривалої дороги в Сибір, тяжких виснажливих каторжних робіт. Ці покарання можна назвати «повільною смертю». У результаті, «незважаючи на очевидну м'якість кримінальних законів, злочинців, котрим присуджували смертну кару, в

Росії не стало менше, порівняно з тими країнами, в яких цей вид покарання прямо застосовується» [17, с. 117].

Однак гуманні ідеї уряду Російської імперії українські судді не завжди розуміли, як слід, тому поряд із напучуванням злочинця священиком нерідко можна було зустріти постанову суду про його покарання батою або різками. Траплялося, що тортури застосовувалися не лише в гродських судах, де все ж таки на це було право, а й у сотенних правліннях. Так, 2 грудня 1762 року Катерина II оприлюднила указ «О поступании в пытках по делам со всевозможною осмотрительностью» [18]. Цей указ мав велике значення, адже скасування застосування тортур у судочинстві відкрило нову епоху історії людства. Указом від 30 листопада 1776 року нижні суди було позбавлено права вдаватися до тортур без дозволу вищого крайового уряду. З того часу батіг використовувався в кримінальних справах лише після особливого розпорядження Малоросійської колегії.

У суспільстві поступово зароджувалися процеси трансформації влади: застосовувалися способи, функцією яких було: «побудження, посилення, контроль, нагляд, примноження та організація сил, які владу собі підкорять – влада, призначена скоріше для того, щоб сама виробляти, примушувати їх рости і впорядковувати, ніж для того, щоб чинити їм перепони, змушувати коритися чи руйнуватися» [19, с. 240].

Отже, з початку XVIII століття у регулювання шлюбно-сімейних відносин утрутилася держава. Шлюбне законодавство перейшло в руки світської влади (у зв'язку з утворенням Синоду), постанови якої стали обов'язковими і для Церкви. Почав формуватися так званий «синодальний варіант православ'я», на відміну від попередньої доби. З петровських указів початку XVIII століття і до грудня 1917 року укладання шлюбу регулювалося церковними і світськими нормами права. У XVIII столітті разом із переходом шлюбно-сімейних справ від духовної влади до світської цивільний (громадянський) елемент шлюбу, який відіграв таку велику роль, доки шлюбні справи не були у віданні Церкви, відступив на другий план і підкорився релігійному, світське ж законодавство стало на сувору релігійну основу. Початок цього процесу поклав цар Петро I, який заборонив неустойки, скасував рядні записи і церковні заручини, встановив шлюбний вік та ін. Шлюбно-сімейне життя в Росії XVIII століття значною мірою регулювалося державою.

Перспективами подальших розвідок із цієї проблеми може бути дослідження умов і порядку укладання шлюбів, правове регулювання родинних відносин, суперечність між правом і традицією у сфері сімейних стосунків тощо.

Список використаних джерел

1. Бердников И. С. Краткий курс церковного права / И. С. Бердников. – Казань: Типография Императорского университета, 1888. – 483 с.; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1995. – 640 с.; Военные уставы Петра Великого / Под ред. Н. Л. Рубинштейна. – М.: Тип. Б-ки им. Ленина, 1946. – 80 с.; Суворов Н. С. Учебник церковного права / Н. С. Суворов. – М.: Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1912. – 531 с.; Павлов А. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права / А. Павлов. – М., 1887. – 452 с.

2. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Б. Н. Миронов. – СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с. Лещенко В. Ю. Русская семья (XI-XIX): монография / В. Ю. Лещенко. – СПб.: СПГУТД, 2004. – 608 с.; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С. 197-215; Маслійчук В. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. – 2007. – Вип.7. – С. 243-263; Сулима М. М. Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII-XVIII ст. / М. М. Сулима. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с.
3. Законодательство Петра I / [сост. В. М. Клеандрова, Б. В. Колобов, Г. А. Кутьина и др.; ред. А. А. Преображенского, Т. Е. Новицкой]. – М.: Юрид. лит., 1997. – 880 с.
4. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/05.php
5. Востоков Н. Святейший Синод и отношение его к другим государственным учреждениям при императоре Петре I / Н. Востоков // Журнал Мин. Нар. просвещ. – 1875. – № 12. – С. 358 – 378.
6. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 гг.) / Н. Шпачинский, свящ. – К.: Типография Товарищества Н.А. Гирич, 1907. – 667, 16, 5, 1 с.
7. ПСЗРИ. – Т.IV. – № 1907.
8. Павлов А. С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 4. – С. 597 – 616.
9. ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3949.
10. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М.: Юрид. лит., 1991. – 112 с.
11. О браках правоверных лиц с иноверными. Рассуждение в Святейшем Правительствующем Синоде сочиненное. – СПб.: Синодальная типография, 1721. – 10 с.
12. Цит за: Пушкарев Л. Н. Культурные связи России и Украины во второй половине XVII века / Л. Н. Пушкарев // Вопросы истории. – 2000. – №7. – С. 136 – 143.
13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т. 1. – №1254.
14. П-ко. Вк. Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов / Вк. П-ко // Киевская старина. – 1905. – №10. – С. 1.
15. Яковенко Н. Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів / Рец. на працю: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини 1760-1830 / Н. Яковенко // Сучасність. – 1997. – №9. – С. 145 – 149.

16. Фуко Мишель. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / М. Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 447 с.
17. Сохе W. Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark. Illustrated with charts and engravings [Электронный ресурс] / W. Coxe. – London : Printed for T. Cadell, jun. and W. Dawees, in the Strand, 1802. – In 5 vol. – V. III. // Режим доступа: http://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/304/image/304_098-101.pdf
18. ПСЗРИ. – Т. XVI. – № 14373.
19. Фуко Мишель. Наглядати й карати / М. Фуко. – К. : Основи, 1988. – 392 с.

И. Н. Петренко

ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ОТНОСИТЕЛЬНО БРАЧНО-СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ УКРАИНЦЕВ В XVIII ВЕКЕ

В статье на основе осмысления источников рассмотрено влияние церковного, обычного и светского права на повседневные брачно-семейные отношения украинского населения XVIII столетия, выявлена их специфика. Исследовано влияние Российской Православной Церкви на семейные отношения мирян XVIII столетия, указано на обусловленность брачно-семейных отношений интересами Российской империи. Проанализирован процесс вмешательства светской власти в брачно-семейные отношения, который оказался в том, что с начала XVIII столетия основным источником брачного права была не только Кормчая книга, но и постановления Синода и указы императоров, которые корректировали каноническое право. Начало этому процессу положил царь Петр I, который запретил уплату неустоек за отказ от заключения брака, упразднил рядные записи и церковные обручения, установил брачный возраст и т.д. Светской властью было издано ряд указов, которые регламентировали брачно-семейную сферу. Были значительно ограничены полномочия церковного суда в брачно-семейной сфере.

Ключевые слова: брак, семья, супружеские отношения, реформы, разводы, венчания, внутренние семейные отношения, церковный суд.

I. M. Petrenko

POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SPHERE OF MATRIMONIAL RELATIONS OF UKRAINIANS IN THE 18th CENTURY

In the article, on the basis of sources, the influence of the ecclesiastical, customary and secular civil laws on the everyday matrimonial relations of the Ukrainian population in the 18th century is considered and their specifics are found. The impact of the Russian Orthodox Church on the laymen's family relations in the 18th century is emphasized. The matter is that in the 18th century Ukraine's territory used to be an autonomous part within the Russian Empire, but by the end of the century it had lost its autonomy. At this time the laws of Russia began spreading on its territory. The legal standards that regulated marriage-family relations in Russia were formed under the influence of customary and secular laws. Thus, the church by canonical law determined the rules of proper conduct. Common secular law regulated the traditional everyday behavior of people. A secular law settled the conflicts between church rules and regulations and traditional conduct of people in their real life. The development of marriage-family relations was determined by the resolving of family contradictions: between traditional (based on common law) views and Orthodox Church strict regulations concerning marriage and divorce; between the real everyday practice and the letter of the law; between canonical norms and secular law; between customary patriarchal marriage law and the Russian legislation of the 18th century. Development of marriage-domestic legislation in Russia, beginning from reforms of Peter the First, was directed primarily at socio-political and economic interests

of the Russian imperial state. The norms of secular law together with church rules referred to the personal relations between man and woman turned into the instrument of governmental political influence. Besides, secure legislation was aimed to weaken and limit the influence of Church in society and to subordinate family relations to civil law. The influence of Orthodox Church on the laymen's family relations in the 18th century was studied; the conditionality of marriage-domestic relations by interests of the Russian Empire was pointed out. The researcher showed the interference of the secular authority into marriage-domestic relations. For example, the main source of marriage law during the 18th century was not only Nomocanon, but also synodicons and emperor's edicts, which corrected the canon law.

Keywords: *marriage, family, matrimonial relations, reforms, divorce, weddings, internal family relations, church court.*

Надійшла до редакції 5 листопада 2014 року

* * *